

////////////////////////////////////

STRUKTURA, INTENCIONALITA, NORMATIVITA A JAZYKOVÉ KONVENCE

Abstrakt: *Práce Ladislava Tondla z rozhraní sémiotiky, filosofie jazyka, logiky a lingvistiky přináší neredukovaný obraz jazykové komunikace, zahrnující její strukturní, intencionalní, kognitivní, normativní a další parametry v jejich vzájemných souvislostech. Autor se zabývá otázkou, jak lze k podobně mnohorozměrnému obrazu komunikace a jazyka jako jejího nástroje dospět syntézou tří vlivných filosofických programů: Davidsonovy teorie významu, Griceovy intencionalní sémantiky a Lewisovy teorie konvence. Zvláštní pozornost věnuje roli normativity (případně její marginalizaci) v těchto teoriích a obhajuje normativistické definice mluvních aktů (vymezující soubory závazků, které uvalují na mluvčího): odtud odvozuje způsob uplatnění normativních pojmů v různých sférách (široce koncipované) teorie významu.*

Klíčová slova: význam;
komunikativní intence;
jazykové konvence;
kompoziční povaha jazyka.

PETR KOŤÁTKO

Filosofický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1, 110 00 Praha 1
e-mail / kotatko@flu.cas.cz

Structure, Intentionality, Normativity and Linguistic Conventions

Abstract: *Considerable part of Ladislav Tondl's works is located on the border between semiotics, philosophy of language, logic and linguistics: they offer a nonreductive picture of linguistic communication comprising its structural, intentional, cognitive, normative and other parameters in their mutual relations. The author explores a way in which a similarly multidimensional account of communication and language (as its product) can be obtained as a result of a synthesis of three influential philosophical programs: Davidson's theory of meaning, Grice's intentional semantics and Lewis' theory of convention. Special attention is paid to the role of normativity (or its marginalization) in these theories. The author defends normative definitions of speech acts (in terms of commitments imposed by them on speakers): from here he derives the ways of application of normative notions in various parts of (broadly understood) theory of meaning.*

Keywords: meaning;
communicative intentions;
linguistic conventions;
compositionality of language.

Úvod

Přestože tématem následujících úvah bude několik nezávislých, vzájemně nepřevoditelných teoretických projektů, které sehrály klíčovou roli v nedávném vývoji analytické filosofie, mým cílem bude vztáhnout je k sobě způsobem, který čtenáři představí jistý obecný obraz jazyka. Mám na mysli pojetí jazyka jako nástroje a produktu komunikace, v níž reálná individua vzájemně sluďují své jednání a své postoje zaměřené na předměty, situace a události sdíleného světa. To nejpodstatnější, co lze obecně říci o jazyku, je, že se utváří, strukturuje a plní své funkce výhradně v tomto rámci. Filosofové jako Donald Davidson, Paul Grice, David Lewis – a u nás zdaleka nejdůsledněji Ladislav Tondl – sdílejí názor, že filosofii jazyka nelze postavit na tom, že (pro účely analýzy) izolujeme jazyk z těchto souvislostí. Přesně naopak: skutečně fundamentální filosofická analýza musí vyložit jazyk z jeho zakotvení v jednání reálných individuí v reálných situacích.

Na jiném místě jsem se pokusil ukázat, jak se tento princip naplňuje v díle Ladislava Tondla.¹ Pro charakteristiku jeho pozice jsem zvolil termín „metodický individualismus“ – jako zkratku pro stanovisko, které sice reflektuje společenské parametry komunikativního jednání, ale nepřipouští *redukci* komunikujících individuí na výkonné orgány institucí, jako je nadosobně chápaný *Jazyk*. Antiredukcionismus v této sféře je náročný badatelský program, který lze naplnit jen v mnohorozměrné analýze zahrnující intencionální, kognitivní, hodnotové, instrumentální i konvenční parametry komunikativního jednání, nemluvě o řadě speciálních fenoménů (jako je role iracionality v komunikativních interakcích), s nimiž jsme konfrontováni v konkrétních fázích analýzy.²

Mým dnešním cílem je vyložit (ve schematické zkratce), jak se tentýž princip uplatňuje v díle autorů, které jsem jmenoval výše, a jak se jejich výsledky – přes rozdílnost témat i nástrojů analýzy – spojují v *nereduktivním*, a v tomto smyslu *realistickém*, obrazu komunikace a jazyka jako jejího produktu.

¹ Petr KOŘÁTKO, „Smysl individualismu a cena individuality.“ In: FILÁČEK, A. (ed.), *Věda, filosofie, metodologie. Sborník k 85. narozeninám Ladislava Tondla*. Praha: Filosofie 2009, s. 13–23.

² Analýzu faktorů spoluručujících komunikativní funkce promluv a podílejících se na konstituci jejich významu viz zvl. v knihách: Ladislav TONDL, *Mezi epistemologií a sémiotikou*. Praha: Filosofie 1996; Ladislav TONDL, *Dialog*. Praha: Filosofie 1997; Ladislav TONDL, *Rozmluvy a usuzování* (v tisku).

I. Neudržitelnost antipsychologismu

Pro komunikativní akty platí totéž co pro jakýkoli jiný druh cílevědomého jednání: subjekt v něm sleduje jisté záměry na pozadí jistých přesvědčení. Je-li tomu tak, filosofie jazyka se stěží obejde bez *psychologických pojmů*: varování před „intentional fallacy“ ostatně (jak uvidíme níže) dávno ztratilo svou odstrašující sílu. Obecně platí, že psychologické pojmy by se ve filosofii jazyka neměly těšit žádným výsadám ani podléhat žádným interdiktům.

To je třeba upřesnit. Fregeho metodologické rozhodnutí emancipovat logiku od psychologie, které stálo v základu moderní matematické logiky, se bezesporu ukázalo jako mimořádně plodné. Něco jiného by byla obecná teze, že mluvit o významech v psychologických pojmech je z povahy věci samé nepřipustné či konfušní: že je to kategoriální chyba. Zdůvodnění, že význam je *intersubjektivní*, zatímco mentální stavy *privátní* (v tom smyslu, že jsou dostupné jen tomu, kdo je zakouší), nemůže obstát. Stačí ho konfrontovat s rolí, kterou v běžné konverzaci i v silně institucionalizovaných sférách diskurzu (jako je soudní přelíčení) hraje připsování mentálních stavů jiným osobám. Kdyby byly mentální stavy privátní, rozsáhlé oblasti komunikace by stály na vodě: byly by sférou naprosté libovůle, protože by se v nich vypovídalo o něčem, o čem nemůžeme nic vědět. Tvrzení vyslovovaná v těchto sférách by byla inkoherenční (nikoli v logickém, ale pragmatickém smyslu), protože bychom se v nich zavazovali ke zdůvodnění přesvědčení, která principiálně nemohou být zdůvodněna. Naštěstí je to jinak: připsování mentálních stavů mohou být zdůvodněna ve stejné míře jako tvrzení o fyzických objektech, jejich vlastnostech a vztazích. Možnost omylu nezpochybňuje zdůvodněnost, ani když je principiálně neeliminovatelná: v tomto ohledu jsou na tom stejně všechna tvrzení a všechny soudy v empirické sféře.

Stejně podstatné je, že *intersubjektivita významů* předpokládá *intersubjektivitu mentálních stavů*: jak zdůraznil Donald Davidson, popřením druhého popíráme i první.³ Stačí vzít v úvahu neeliminovatelné psychologické determinanty významu, a to jak na úrovni významu promluv, tak na úrovni významu výrazů jako typů. Za prvé, *význam promluvy* je nedourčen konvenčním významem užitě věty: určení referentu indexů (výrazů jako „tam“, „on“, „ty“, „dnes“, gramatických parametrů jako je slovesný čas aj.), výběr aktuálního významu užitých homonym nebo určení ilokuční síly promluvy může podstatně předpokládat hypotézy o komunikativních intencích mluvčího. To je stále slučitelné s předpokladem, že *význam věty jako typu*

³ Srov. např. Donald DAVIDSON, „Tři druhy poznání.“ In: Donald DAVIDSON, *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofia 2004, s. 233–250.

se pokaždé kompletně přenáší do významu promluvy, v níž je užitá. Jako obecný princip to ale musíme (spolu s Davidsonem) odmítnout: o váze, která v determinaci významu promluvy případně konvenčnímu významu užitě věty, se rozhoduje teprve v *interpretaci*. Interpretace nespočívá jen v tom, že sesbírá z kontextu nutné doplňky (vyžadované indexy, homonymy nebo neurčitými indikátory ilokuční síly) a připojí je ke konvenčnímu významu věty, aby dospěla ke kompletnímu významu promluvy: interpret musí rozhodnout i o tom, zda je na místě interpretovat mluvčího (v dané fázi komunikace) „standardně“. Obecně řečeno, význam promluvy, a s ním i význam věty *jako užitě v této promluvě*, je podle Davidsona konstituován shodou komunikativní intence a interpretace; zda bylo této shody dosaženo ve shodě s jazykovými konvencemi nebo nestandardně, je zcela lhostejné.⁴

Předpokládejme ale (v rozporu s Davidsonem), že význam věty jako typu je fixně (tj. invariantně pro všechny promluvy, v nichž je užitá) určen jazykovými konvencemi platnými v daném společenství. Ani to ještě neznamená, že zůstaneme-li v teorii významu na úrovni významu věty, osvobodíme se od intencionálních pojmů. Nejvlivnější *teorie konvence* je skrz naskrz intencionální: podle Lewisovy definice je konvence pravidelnost, která se ustálila v jisté sféře jednání a byla zde zafixována souborem sdílených a vzájemně k sobě vztažených přesvědčení, očekávání a preferencí.⁵ Lewis přitom nevymezuje intencionálně jen obecný princip této fixace, ale i samotnou pravidelnost fixovanou *jazykovou konvencí* ve sféře komunikativního jednání. Nutnou a dostačující podmínkou toho, aby věta *V* znamenala ve společenství *S*, že *p*, je to, že v *S* existuje konvence užívat *V*, když jsme přesvědčeni, že *p*, a korelativní konvence přijímat užití *V* jinými mluvčími jako důvod k přesvědčení, že *p*.⁶ Pokud tedy někdo prohlásí, že ho v teorii významu nezajímají intence mluvčích, ale konvenční významy výrazů jako typů, a bude to mínit jako principiální emancipaci teorie významu od psychologických pojmů, musíme se ho zeptat, s jakým pojmem konvence pracuje: měl by nám představit svou verzi definice konvence, která na rozdíl od Lewisovy neobsahuje v *definiens* žádné psychologické pojmy.

⁴ Srv. Donald DAVIDSON, „A Nice Derrangement of Epitaphs.“ In: MARTINICH, A. P. (ed.), *The Philosophy of Language*. Oxford: Oxford University Press, s. 465–475.

⁵ Srov. zvl. David LEWIS, „Languages and Language.“ In: David LEWIS, *Philosophical Papers*. Vol. 1. Oxford: Oxford University Press 1983, s. 163–188.

⁶ To se dá shrnout konstatováním, že jazyková konvence fixující jazyk *L* jako jazyk nějakého společenství je „convention of truthfulness and trust in *L*“ – konvence fixující spojení vět jazyka *L* s jistými postoji členů *L*. Obecnou bázi těchto postojů je záměr vyslovovat jen věty, které jsou pravdivé v *L*, a důvěra v to, že i ostatní vyslovují jen věty pravdivé v *L*.

II. Abstraktní struktura a intencionalita: Davidsonův program a Lewisova teorie konvence

Davidson, jak známo, volí v teorii významu nepřímou strategii. Nezačíná pokusem definovat pojem významu věty, promluvy či slova, ale *metateoretickou* otázkou po nutných parametrech *teorie významu* budované jako nástroj *interpretace*. Otázka pro něj stojí takto: jakou podobu má mít a jaké (formální a neformální) podmínky musí splňovat teorie, jejímž cílem je poskytnout nám to, co mají k dispozici kompetentní uživatelé nějakého jazyka – totiž generovat interpretace všech vět, které lze v daném jazyce vytvořit? Davidson, jak známo, navrhl budovat teorii s touto funkcí na půdorysu Tarskéorie teorie pravdy. Teorie významu jako *filosofická disciplína* se pak zabývá principy výstavby takto koncipovaných teorií významu pro *konkrétní jazyky*. Potom můžeme, aniž bychom se točili v kruhu, říci spolu s Johnem McDowellem: význam je to, co zachycuje (davidsonovská) teorie významu.

Davidsonovi následovníci i on sám odvedli mnoho subtilní technické práce při objasňování principů výstavby takové teorie a jejích speciálních fragmentů (které by mohly zachytit takové parametry přirozeného jazyka, jako jsou indexické prvky vět, slovesné mody a jejich funkce, věty sloužící k připisování propozičních postojů, věty sloužící k reprodukci promluv formou nepřímé řeči atd.). Filosoficky zajímavý je ale teprve problém, který svého času vyvolal rozsáhlé diskuse pod titulem *actual language relation*: za jakých podmínek jsme oprávněni říci, že to, co zachycuje davidsonovská teorie významu (a obecněji jakkoli identifikovaná abstraktní struktura s analogickou funkcí), je skutečně jazyk užívaný konkrétním společenstvím?⁷ U této otázky se chci na chvíli zdržet – už proto, že zdaleka přesahuje rámec Davidsonova programu.

Předpokládejme, že identifikujete (formálně reprezentujete) nějakou strukturu, která generuje přiřazení významů větám. U Davidsona to je formální teorie Tarského typu, u Lewise funkce z vět (jako syntakticky identifikovaných útvarů) do propozic (jako funkcí z možných světů do pravdivostních hodnot). Lze předpokládat, že abyste dosáhli tohoto cíle, našli jste způsob, jak reprodukovat kompoziční povahu jazyka. V Davidsonovské teorii má tato reprodukce podobu odvozování teorémů specifikujících prav-

⁷ Srov. editorský úvod a stati uvedené v Gareth EVANS – John H. McDOWELL (eds.), *Truth and Meaning*. Oxford: Oxford University Press 1976; Martin DAVIES, *Meaning, Quantification and Necessity: Themes in Philosophical Logic*. London: Routledge and Kegan Paul 1981; Stephen SCHIFFER, „Actual-Language Relations.“ *Philosophical Perspectives*, sv. 7 (Language and Logic), 1993, s. 231–258.

divostní podmínky vět z axiomů vymezujících (pomocí pojmu reference a splňování) významy větných složek a způsoby, jakými se tyto významy promítají do významů větných celků. V Lewisově případě plní stejnou funkci specifikace gramatiky generující jazyk jako funkci z vět do propozic. Takto chápaná gramatika zahrnuje konečnou množinu elementárních výrazů s přiřazenými významy a konečnou množinu operací vytvářejících složitější výrazy z jednodušších a vymezujících významy složitějších výrazů na základě významů složek.⁸

V každém případě: pokud jsme fixovali tak či onak založený systém přiřazující významy větám, stojíme před otázkou, za jakých podmínek můžeme říci, že jsme tím identifikovali jazyk užívaný nějakým společenstvím. V Lewisově případě to znamená: jaká fakta o daném společenství by mohla vybrat mezi všemi funkcemi (mezi všemi soubory přiřazení významů větám) přesně jednu – tu, kterou jsme identifikovali my – a zafixovat ji jako jazyk tohoto společenství?⁹ Analogická otázka v Davidsonově případě zní: co musí platit o daném společenství, abychom byli oprávněni říci, že Davidsonovská teorie významu à la Tarski identifikuje jazyk tohoto společenství (tj. je jeho adekvátní formální reprezentací)?

Tato obecná otázka se stala naléhavější ve světle jistých víceméně formálních zjištění týkajících se fungování Davidsonovy teorie. Jak ukázali Davidsonovi kritici, formální restrikce, které na teorii významu uvalil Davidson, nestačí k tomu, aby vyloučily evidentně sémanticky neadekvátní, a tedy neinterpretativní teoremy. Například teorém typu

„Mary is married“ je pravda tehdy a jen tehdy, když Marie je vdaná a Jirásek napsal *Temno* nebo Jirásek nenapsal *Temno*

⁸ Významem jména je v tomto pojetí funkce z možných světů do individuí; významem obecného termínu je funkce z možných světů do tříd individuí; významem verbální fráze je funkce přiřazující významům jmen významy vět atd. Lewis poukazuje mimo jiné na to, že zatímco gramatika fixuje jazyk, obráceně to neplatí: tatáž funkce z vět do propozic může být generována různými gramatikami (to koresponduje s tezí o neurčitosti reference v quineovském i davidsonovském pojetí).

⁹ Pro Lewise i Davidsona jsou přiřazení významů větám (resp. T-teoremy specifikující významy vět) tím, co se přímo konfrontuje s fakty o daném společenství. Identifikace gramatiky, resp. volba axiomů teorie je sférou technických rozhodnutí (quineovských „analytických hypotéz“), která se poměří s jazykovou praxí jen nepřímo ve svých výstupech: chce se po nich jen to, aby generovala obhajitelné výstupy. Toho lze dosáhnout různými rovnocennými způsoby: to zdůrazňuje Lewis (v tezi, že fixací jazyka nefixují gramatiku) i Davidson (v tezi o neurčitosti reference).

bezpochyby *extenzionálně* správně vymezuje podmínky, za nichž je věta „Mary is married” pravdivá.¹⁰ Přesto nemůže sloužit k adekvátní *interpretaci* této věty a teorie generující takové teoremy evidentně neidentifikuje správné jazyk, pro nějž je budována. Otázka jak, tj. jakými restrikcemi uvalenými na teorii, můžeme eliminovat takové (pravdivé, ale neinterpretativní) teoremy, je technickou podobou věcné otázky, jak dosáhnout toho, aby teorie významu davidsonovského typu identifikovala jazyk užívaný konkrétním společenstvím. Jinými slovy: co je třeba udělat pro to, aby *teorie pravdy* Tarského typu plnila funkci *teorie významu* pro dané společenství?

Davidsonovo řešení je naplněním jeho původního rozhodnutí převést teorii významu na půdu *teorie interpretace*. To se teď upřesňuje jako princip, že teorie pravdy à la Tarski si může dělat aspirace teorie významu pouze tehdy, když ji budujeme v rámci *komplexní interpretace* jazykového i mimo-jazykového chování členů konkrétního společenství (jehož jazyk chceme identifikovat). V této interpretaci se sladují (vzájemně doplňují a korigují) *sémantické hypotézy* o významech promluv s *psychologickými hypotézami* o postojích členů společenství. V rámci tohoto celku pak musí teorietorie přispívat k tomu, aby nám komplexní chování členů společenství dávalo smysl jako koherentní jednání sledující jisté cíle na podkladě jistých přesvědčení. To není pouhá vnější, dodatečná podmínka adekvátnosti davidsonovské teorie významu: jde o podmínku, kterou musí splnit formální teorie à la Tarski, má-li hrát roli teorie významu. Jinými slovy: jde o podmínku, která musí být splněna, mají-li materiální ekvivalence (formy „V’ je pravda právě tehdy, když p”), generované teorií jako její teoremy pro věty jazyka-objektu, aspirovat na roli specifikace významu těchto vět.

V tomto vztážení teorie významu ke společenství uživatelů jazyka nehraje žádnou roli pojem *konvence*, v souladu s Davidsonovým individualistickým obrazem komunikace a s jeho tezí „Beliefs, desires and intentions are a condition of language [...] convention is not a condition of language.”¹¹ Nicméně nesdílíme-li Davidsonovu skepsi vůči úloze konvencí v jazykové komunikaci, resp. vůči závažnosti pojmu konvence pro teorii významu, zjistíme, že pojem konvence může být velmi funkční v úvahách o našem současném problému: o tom, za jakých podmínek může být davidsonovská teorie à la Tarski formální reprezentací jazyka nějakého společenství. V těchto úvahách se může plodně propojit davidsonovský projekt teorie vý-

¹⁰ Závěrečná disjunkce na tom – vzhledem ke své tautologičnosti – nic nemění.

¹¹ Donald DAVIDSON, „Communication and Convention.“ In: Donald DAVIDSON, *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press 1984, s. 280 (265–296).

znamu s Griceovým programem intencionální sémantiky: roli spojovacího článku pak sehraje právě pojem konvence.

Východiskem této syntézy může být konstatování, že davidsonovská teorie nabízí způsob, jak reprodukovat *kompoziční povahu* jazyka, tj. jak systematicky odvozovat významy vět z významů jejich složek. Díky tomu můžeme na konečné bázi (z konečného počtu axiomů) získat specifikace významu každé z nekonečného počtu vět, které lze v daném jazyce utvořit. Abychom ale opravdu naplnili tento cíl, tj. aby naše teorémy skutečně plnily funkci *specifikace významu*, musíme (jak jsme viděli) najít způsob, jak teorii systematicky vztáhnout k postojům uživatelů jazyka. Nemá-li být toto vztahení jen schematické či deklarativní, ale opravdu funkční, má-li být zřejmé, co korelujeme s čím, potřebujeme analýzu komunikativně relevantních postojů mluvčích: tu nám nabízí *griceovská* sémantika. Ta má naopak problém učinit zadost kompoziční povaze jazyka: Griceův pokus zachytit (na bázi intencionální sémantiky) vztah významu věty a významů jejích složek¹² obecně není pokládán za úspěšný.¹³ Nabízí se kombinace obou teorií, v níž griceovská část bude odpovědná za vymezení *intencionální báze* významu a davidsonovská za zachycení jeho *kompoziční povahy*.¹⁴

Zprostředkujícím (spojovacím) článkem se pak může stát Lewisova *teorie konvence* – jako třetí prvek, jehož úkolem je promítnout intencionální bázi významu z individuální úrovně na úroveň jazykového společenství. Následující schéma ukazuje možnou povahu této kombinace, propojující teorie s rozdílnými aspiracemi i pojmovou bázi. Půjde o schéma odpovědi na problém tzv. *actual language relation*, tj. o vymezení podmínek, za nichž jsme oprávněni říci, že davidsonovská teorie à la Tarski skutečně identifikuje jazyk užívaný konkrétním společenstvím. Pro přehlednost začneme podmínkami *interpretativnosti teorémů*:

Teorém *T* formy „*V*“ je *pravda* $\equiv p$ odvoditelný v (*davidsonovské*) teorii identifikuje význam věty *V* v jazyce společenství *S* (zkráceně: *T* je interpretativní vzhledem k *S*) tehdy a jen tehdy, když v *S* platí (*lewisovská*) konvence užívat

¹² Paul GRICE, „Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning.“ In: *Studies in the Ways of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1989, s. 117–137.

¹³ Srov. k tomu např. Anita AVRAMIDES, *Meaning and Mind. An Examination of a Gricean Account of Languages*. Cambridge, MA: MIT Press 1989, s. 170.

¹⁴ O možnostech takové syntézy uvažovala řada autorů. Více k tomu v Petr KOŘÁTKO, *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia 2006, s. 88, pozn. 79.

V jen tehdy¹⁵, když mluvčí (*griceovsky*) míní, že *p*; a korelativně konvence interpretovat užití *V* tak, že mluvčí (*griceovsky*) míní, že *p*.

A na úrovni *teorie jako celku*:

(*Davidsonovská*) teorie identifikuje jazyk společenství *S* (tj. je interpretativní vzhledem k *S*) tehdy a jen tehdy, když pro všechny věty jazyka užívaného *S* generuje teoremy, které jsou interpretativní v právě definovaném smyslu.

V tomto vymezení podmínek interpretativnosti jsme *extenzionální* teorém (materiální ekvivalenci) začlenili do *intenzionálního* rámce, jemuž dominuje termín „mínit“ (ve smyslu jeho griceovské intencionální definice – viz kap. III) a termín „konvence“ (ve smyslu jeho lewisovské intencionální definice – kap. I). V tomto rámci se ukazuje, co je potřeba k tomu, aby nám „něco tak slabého“, jako je tarskiovsko-davidsonovská materiální ekvivalence podávající extenzionálně správné vymezení *pravdivostních podmínek* věty *V*, mohlo poskytnout „něco tak silného“, jako je specifikace *významu* věty *V*.

Prvkem tohoto schématu, o němž jsme zatím neměli příležitost mluvit, je griceovský pojem *mínit něco promluvou* („utterer's meaning“, resp. „speaker's meaning“): je tedy na čase říci něco o něm. Ještě předtím se ale pokusme souhrnně charakterizovat roli psychologických pojmů v Davidsonově a Lewisově teorii.

Ve struktuře Davidsonova programu a Lewisovy teorie konvence nejsou, jak jsme viděli, psychologické pojmy nasazeny hned na začátku. Identifikujeme jistou *abstraktní strukturu* (formální teorii významu či funkci z vět do propozic) a stojíme před úkolem vymezit podmínky, za nichž ji můžeme považovat za adekvátní teoretickou reprezentaci jazyka nějakého společenství (u Davidsona), nebo před analogickým úkolem určit, co může daný abstraktní útvar učinit jazykem nějakého společenství (u Lewise). V obou případech hrají neeliminovatelnou, a dokonce klíčovou roli *psychologické pojmy*.

¹⁵ „Jen tehdy“ nevylučuje z jazyka homonymii: tu lze v davidsonovské teorii reflektovat tak, že teoremy víceznačných vět přiřadí větám jazyka-objektu několik disjunktivně spojených propozic. „Tehdy a jen tehdy“ zde není proto, abychom ponechali prostor pro synonymii: v teorii se reflektuje tím, že tatáž propozice (na pravé straně ekvivalence) je přiřazena různým větám jazyka objektu. U Lewise se homonymie bere na vědomí upřesněním, že homonymním větám přiřazuje jazyk (jakožto funkce z vět do propozic) třídu propozic (jinými slovy třídu funkcí z možných světů do pravdivostních hodnot, tj. třídu tříd možných světů). Synonymii je učiněno zadost prostě faktem, že různým větám může být přiřazena tatáž propozice.

Jde přitom o posloupnost v rámci *výstavby teorie*: nemá jít o reprezentaci vztahů ve struktuře „věci samé“, jíž je reálná jazyková komunikace. Davidson na mnoha místech konstatuje, že základním fenoménem, od jehož teoretické reflexe musí být odvozeno vymezení všech sémantických pojmů, jsou komunikativní interakce, v nichž mluvčí přistupuje k interpretovi s *komunikativní intencí* (totiž s intencí být interpretován jistým způsobem) a interpret se snaží rozpoznat tuto intenci v zájmu *dorozumění*. To jsou elementární situace, v nichž „něco znamená něco“: v nich se utváří a reprodukuje jazyk, mimo ně nemá žádnou existenci. Formální teorie významu *à la* Tarski nám má podle Davidsona poskytnout nástroj systematické interpretace promluv, odehrávajících se ve vztazích právě popsaného druhu: není to nástroj k zachycení nějaké autonomní struktury (nezávislé na interakcích reálných lidí, na jejich intencích a interpretačních aktech), která se sekundárně realizuje v komunikaci.

Prostor pro roli psychologických pojmů u Davida Lewise je jasně vymezen jeho rozlišením dvojího pojmu jazyka. Východiskem je formální koncept jazyka jako *funkce z vět do propozic* (chápaných opět jako funkce, a to z možných světů do pravdivostních hodnot, tj. jako třídy možných světů): jazyk v tomto pojetí je abstraktní, množinově teoretická entita, kterou můžeme zkoumat „v naprosté abstrakci od lidských záležitostí“.¹⁶ Toto vymezení jazyka splňují i struktury zcela nepoužitelné pro potřeby reálné komunikace: představme si například funkci přiřazující tisícovce (případně nekonečnému počtu) syntakticky identifikovaných útvarů tutéž propozici (tutéž třídu možných světů). Nebo uvažujme o funkci přiřazující propozici syntakticky identifikovaným tvarům mraků: jednotlivé stavy oblohy pak budou texty v jazyce, jímž je tato funkce. Naproti tomu *jazyk užívaný reálným společenstvím* (jazyk ve smyslu sociolektu) je pro Lewise nástroj jednání, v němž užíváme zvuků či grafických útvarů k tomu, abychom vyvolali u ostatních nějaká přesvědčení nebo je motivovali k nějakému jednání, a to na základě jejich rozpoznání tohoto záměru.¹⁷ V tomto jednání se (pro potřeby řešení koordinačních problémů) ustavují jisté pravidelnosti v užívání vět, které se fixují souborem sdílených a vzájemně se reflektujících přesvědčení, záměrů a preferencí. A takto fixované pravidelnosti – jazykové konvence – rozhodují o tom, která funkce z vět do propozic je jazykem

¹⁶ Srov. LEWIS, *Languages and Language*, s. 176. Jinou takovou množinově teoretickou entitou jsou gramatiky generující jazyky v právě uvedeném smyslu.

¹⁷ Lewis se zde výslovně hlásí ke Griceovu pojetí struktury komunikativního postoje (mluví o „Griceovu mechanismu“ – *ibid.*, s. 164).

daného společenství. Kdyby členové společenství přestali zastávat postoje konvenčně fixující jisté pravidelnosti v užívání vět, společenství by v tomtéž okamžiku ztratilo jazyk; zmizela by báze, na níž by mohl být založen fakt typu: společenství *S* mluví jazykem *L* (ve smyslu funkce *z* vět do propozic).

III. Psychologická redukce sémantiky: Grice

Ve struktuře Griceova projektu intencionální sémantiky nacházíme přesně opačnou posloupnost, než s jakou jsme se setkali u Davidsona a u Lewise: psychologické pojmy se zde nasazují na samém začátku. Oproti Davidsonově nepřímé, metateoretické strategii (viz kap. II) staví Grice problém významu zcela přímočaře: otázka zní, co to je *mínit něco promluvou*, čím je dán *význam výrazu jako typu* a čím *význam promluvy*. Výstavba griceovské teorie postupuje ve třech krocích. Nejprve definujeme pojem „mínit něco promluvou“, („utterer's meaning“, česky nejspíše „význam promluvy z hlediska mluvčího“ – dále jen V_M), a to pomocí primitivních psychologických pojmů: pojmů, jejichž vymezení nezahrnuje žádné sémantické pojmy. Na druhém stupni definujeme pojem významu věty jako typu pomocí pojmu V_M a (intencionálně definovaného) pojmu konvence nebo jiného pojmu s analogickou funkcí. Na třetím stupni pak definujeme pojem významu promluvy pomocí pojmu V_M a pojmu významu věty.

Griceova analýza pojmu *významu promluvy z hlediska mluvčího* (V_M) začíná konstatováním, že mínit něco v komunikativním smyslu, patří mezi postoje, v nichž zamýšlíme vyvolat nějakou reakci (přesvědčení či motivaci k jednání) u adresáta promluvy. Od všech ostatních postojů, které splňují tuto charakteristiku, se ale komunikativní postoj odlišuje svou *transparencí* – svou principiální otevřeností vůči adresátovi. Tato transparence se ve struktuře komunikativního postoje projevuje jeho reflexivitou, jak ji zachycuje první verze Griceovy definice V_M (zaměříme se na případ, kdy zamýšleným účinkem promluvy je vyvolání přesvědčení u *A*):

M míní svou promluvou, že *p*, tehdy a jen tehdy, když *M* zamýšlí vyvolat u *A* přesvědčení, že *p*, na základě jeho rozpoznání tohoto záměru.

Hned vzápětí se ukázalo, že tato definice je málo restriktivní: následovalo její zesílení, další protipříklady, nové zesílení definice, které je mělo eliminovat – a brzy bylo zřejmé, že nekonečný regres je nevyhnutelný.¹⁸

¹⁸ Jednotlivé fáze tohoto vývoje lze dobře sledovat v Griceových statích shromážděných zde: Paul GRICE, *Studies in the Ways of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1989.

Namísto hromadění protipříkladů se pokusím charakterizovat obecný princip generující tento regres. Vyjděme z truismu, že komunikativní vztah nastává jen tehdy, když adresát (A) ví, že nastává. Připojme k tomu Griceovu intencionalistickou premisu, že komunikativní povaha interakce je konstituována intencemi mluvčího (M). Nutnou podmínkou nastolení komunikativního vztahu je pak to, že A rozpozná komunikativní intenci M. Postoj M tedy může být komunikativní (zaměřený na nastolení komunikativního vztahu) jen tehdy, když M zamýšlí, aby A rozpoznal jeho komunikativní intenci (uvažujme pro začátek o tom souboru intencí, který zachycuje původní jádro Griceovy definice uvedené výše). Z toho plyne, že i tato intence vyššího řádu je nutnou podmínkou nastolení komunikativního vztahu, a M tedy musí zamýšlet, aby byla rovněž rozpoznána A – jinak by postoj M nebyl komunikativní. To ale znamená, že i právě vymezená komplexní intence (záměr M, aby A rozpoznal záměr M, aby A rozpoznal výchozí griceovskou intenci M) je nutnou podmínkou navození komunikativního vztahu, a proto M musí zamýšlet, aby ji A rozpoznal. V opačném případě postoj M nevykazuje otevřenost konstituující komunikativní postoj, protože jeden z prvků jeho komplexní intence, který je relevantní pro nastolení komunikativního vztahu, není transparentní v griceovském smyslu (tj. M nezamýšlí, aby byl rozpoznán A). Tak dostáváme nekonečný řetěz „backward looking intentions“: sérii, v níž každý článek vyššího řádu představuje intence M, aby A rozpoznal jednu z intencí nižšího řádu, a otevřenost této intence musí být stejným způsobem garantována intencí ještě vyššího řádu.

Princip spouštějící tento regres se dá vyložit ještě přímočařeji odkazem na známou Strawsonovu tezi: „All meaning constitutive intentions must be out in the open.“¹⁹ Pro intencionalisty Griceova typu to znamená, že M musí zamýšlet, aby všechny jeho intence konstituující význam byly rozpoznány A. Když se tento princip aplikuje na kteroukoli významově relevantní intenci, generuje novou významově relevantní intenci, totiž záměr, aby předchozí intence byla rozpoznána A: jinými slovy, dostáváme novou instanci pro uplatnění téhož principu atd. *in infinitum*.

Z historie Griceova programu známe různé pokusy, jak se vyrovnat s nekonečným regresem: jak ho integrovat do definice významu promluvy z hlediska mluvčího (V_M) jako její konstruktivní prvek.²⁰ Spíše než srovná-

¹⁹ Srov. Peter STRAWSON, „Intention and Convention in Speech Acts.“ In: SEARLE, J. (ed.), *The Philosophy of Language*. Oxford: Oxford University Press 1971, s. 23–39.

²⁰ Zabýval jsem se jimi v Petr KOŘÁTKO, *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia 1998, kap. A. III. 2. b.

vání alternativních řešení problémů, které vyvstaly při pokusu definovat V_M , je pro nás podstatné další uplatnění tohoto pojmu ve výstavbě griceovské sémantiky. Na jejím druhém stupni se má pojem V_M spojit s pojmem *konvence* (nebo s nějakým jeho funkčním korelátem) v definici *významu věty jako typu*. Pojem V_M (tj. pojem „mínit něco promluvou“) zde má představovat intencionální zdroj významu v komunikativních postojích mluvčích a pojem konvence má sloužit k jeho přenesení z úrovně individuální intencionality na úroveň komunikativních praktik společenství. Spolehne-li se na zdaleka nejvlivnější, tj. lewisovský pojem konvence, o němž byla řeč výše, bude mít definice pojmu významu věty tuto podobu:

Věta V znamená, že p , ve společenství S tehdy a jen tehdy, když v S platí (lewisovská) konvence užívat V , když mluvčí (griceovský) míní, že p .

Protějšky této konstrukce už známe z předchozí kapitoly. *Davidsonovská teorie* generující teorém „ V “ je pravda $\equiv p$ je teorií jazyka užívaného společenstvím S jen tehdy, když V znamená v S , že p , v právě definovaném smyslu (a všechny ostatní teorémy jsou adekvátní ve stejném smyslu). A analogicky *lewisovská funkce* z vět do propozic přiřazující větě V propozici p je konvenčně fixována jako jazyk společenství S jen tehdy, když V znamená v S , že p , v právě definovaném smyslu (a totéž platí pro všechna ostatní přiřazení).

Na tomto místě, tj. v griceovské definici významu věty (tak jako předtím ve stanovení podmínek adekvátnosti davidsonovských teorémů a ve vymezení podmínek, za nichž je lewisovská funkce jazykem konkrétního společenství) se tedy setkává Griceův, Davidsonův a Lewisův projekt. Ziskem z této syntézy je kombinace silných stránek tří nezávislých teorií v komplexním obrazu jazyka: Griceovy analýzy *intencionální báze* jazyka, Davidsonovy rekonstrukce *kompoziční struktury* jazyka a Lewisova vymezení *konvenční fixace* jazyka. Jsme-li přesvědčeni o přednostech těchto teorií v jejich sférách, neměl by nás od této aliance odradit ani fakt, že ji uzavíráme bez souhlasu jejích protagonistů. Je krajně nepravděpodobné, že by nám k ní dali své zmocnění – naopak lze předpokládat, že své projekty pokládali za úplné (přinejmenším v těch parametrech, které v této syntéze obsazujeme z jiných zdrojů).²¹ V Davidsonově projektu má, jak víme, intencionální bázi jazyka reflektovat zabudování teorie významu do teorie interpretace a role jazykových konvencí je marginalizována. U Lewis se kompoziční struk-

²¹ Davidson i Lewis přijali Griceovo reflexivní vymezení komunikativní intence, tj. pojmu mínění něčeho něčím: žádný z nich ho ale nespojoval s rolí, která mu připadla v naší syntéze.

tura jazyka reflektuje v pojmu gramatiky (generující jazyk jako funkci z vět do proposic) a intencionální pojmy vstupují do hry ve vymezení jazykové konvence.²² Grice navrhl vlastní způsob reprodukce kompoziční povahy jazyka a funkční korelát pojmu konvence (jde o pojem „procedury ve společenském repertoáru“).²³

Respekt k autorským aspiracím je nutnou podmínkou seriózní interpretace: v instrumentálních rozhodnutích, jaká podstupujeme při volbě pojmového aparátu, je ale jediným kritériem funkčnost. Syntéza Grice, Davidsona a Lewise na pojmovém půdorysu načrtnutém výše by měl být projekt přijatelný pro každého, kdo je přesvědčen o přednostech jejich teorií v doménách, které jsme jim zde přiřadili v rámci dělby rolí. Pokud jde o mě, vyjádřil jsem v jiných souvislostech kritické výhrady ke griceovské sémantice: k jejímu způsobu, jakým reflektuje transparenci komunikativních postojů a aktů. Pokusím se je nyní stručně shrnout.

IV. Protinávrh: normativní důsledky místo intencionálních podmínek

Domnívám se, že problémy, na něž jsme narazili na prvním stupni výstavby griceovské sémantiky (při pokusu definovat pojem významu promluvy z hlediska mluvčího) pramení ze samotného rozhodnutí zachytit komunikativní transparenci na intencionalistické bázi. Můj návrh je přenést (na tomto místě) hlavní váhu z *intencionálních* pojmů na pojmy *normativní*. Obecně řečeno, navrhuji nezačínat otázkou, jaké záměry musí mít mluvčí, abychom mu mohli přiznat komunikativní postoj a abychom mohli říci, že něco míní svou promluvou. Namísto toho se zaměříme na otázku, co se odehrává v komunikativním aktu, jak se jeho vykonání promítá do *vztahu mezi mluvčím a adresátem*, a především, jak mění postavení mluvčího. Tyto důsledky promluvy navrhuji popsat v normativních pojmech: promluva uvádí mluvčího do *normativně vymezené pozice*, konkrétněji, uvaluje na něj soubor *závazků* specifického druhu, který můžeme vymezit v definicích jednotlivých typů *mluvních aktů* („speech acts“). Komunikativní transparence pak spočívá právě v tom, že promluva uvádí mluvčího do pozice, kterou nelze zastávat privátně: naopak je principiálně veřejná, protože přijmout nějaký závazek znamená pro mluvčího zaujmout pozici, v níž

²² A to dvojnásobně: na úrovni obecné (intencionálně založené) definice konvence a na úrovni vymezení specifické povahy jazykové konvence pomocí pojmů pravdomluvnosti a důvěry (srov. Úvod).

²³ Viz GRICE, „Utterer's Meaning, Sentence-Meaning and Word-Meaning.”

podle společenských standardů podléhá sankcím, pokud se ukáže, že závazek není naplněn. Zároveň nejde o neosobní, čistě institucionální pozici, protože se *osobně týká* obou komunikantů: na jedné straně staví mluvčího pod jisté závazky, na druhé straně propůjčuje adresátovi jistou pravomoc vůči mluvčímu, spočívající v právu vymáhat splnění závazků. Vymežit typy těchto závazků (a tedy poskytnout obecná schémata významů promluv) znamená, jak jsem řekl, navrhnout normativní definice základních typů mluvních aktů. Závazky, které mám na mysli, jsou toho druhu, že normativně vymezují jisté postoje mluvčího: jde o závazky k jistým záměrům a přesvědčením (takže přechod na normativní bázi zde neznámá vyloučení intencionálních pojmů). Tvrdím-li, že promluva se silou slibu (tvrzení, prosby atd.) zavazuje mluvčího k jistým postojům, mohu to korelativně vyjádřit také tak, že mluvčí se svou promluvou závazně *prezentuje* jako nositel těchto postojů: pro tento závazný způsob prezentace užívám výraz „manifestace“. Slib tedy můžeme definovat dvěma ekvivalentními způsoby: jako jistý *soubor závazků* nebo jako korelativní *soubor manifestací*.²⁴ Význam věty pak můžeme vymezit jako její normativní potenciál (schopnost sloužit k vykonávání mluvních aktů, a tedy k navozování jistého souboru závazků) a *význam slova* jako jeho příspěvek do normativního potenciálu vět, v nichž se vyskytuje.

V. Role normativity u Davidsona, Lewise a Grice

Srovnáme tuto sázku na normativní pojmy s projekty, o nichž byla řeč výše: obecně vzato musíme konstatovat, že normativita v nich zdaleka nehraje centrální roli. *Davidson* a jeho následovníci samozřejmě nepopírají, že komunikace je regulována řadou norem (pravidly zdvořilosti, utajení, profesionality nejrůznějšího typu, pravidly plynoucími z hierarchických vztahů mezi účastníky komunikace atd.). Ale jediná normativita relevantní pro teorii významu je dána záměrem mluvčího *být interpretován* jistým způsobem (a to na základě adresátova rozpoznání tohoto záměru). Ve světle tohoto záměru vycházejí jako správné pouze ty prostředky komunikace, které adresátovi umožní rozpoznat tento záměr: takovým prostředkem může být standardní užití nějaké věty – a jindy zcela nekonformní promluva odporující konvenčnímu významu užití věty. Někteří Davidsonovi následovníci

²⁴ Takto pojaté definice základních typů mluvních aktů jsem navrhl a obhajoval na jiných místech, nejobšírněji v knize KOŤÁTKO, *Význam a komunikace*, kap. A. II.

pak rovnou zdůrazňují, že význam není normativní v žádném ohledu, který by měl zajímat filosofii jazyka.²⁵

Pokud jde o *Lewis*, ve své studii o konvencích se výslovně ohrazuje proti normativnímu výkladu svého pojetí konvence: odmítá možnou námitku, že jeho *konvence* jsou jen jinak pojmenovaná *pravidla*.²⁶ Lewisovská jazyková konvence je *pravidelnost* v komunikativním jednání udržovaná jistým souborem sdílených a vzájemně k sobě vztažených postojů členů společenství.²⁷ Jinými slovy: konvenční fixace přiřazení významů větám nemá v Lewisově teorii normativní základ ani normativní konsekvence.

V *Griceově* intencionální sémantice platí pro významy vět jako typů totéž – a normativita u něj, jak jsme viděli v kap. III, nehraje žádnou roli ani v konstituci významu promluvy z hlediska mluvčího. Na scénu vstupuje až v podobě *konverzačních maxim* v (odvozených z regulativního principu kooperace) v jeho *teorii implikatur*, tj. ve sféře nepřímé komunikace, což pro Grice znamená mimo rámec sémantiky.²⁸

Pokud tedy navrhuji nasazení normativních pojmů už na základním stupni analýzy, je to přitěžující okolnost v očích stoupenců těch autorů, na něž se zaměřila tato stať. Chtěl bych zdůraznit, že role, kterou připisují normativním pojmům, není odvozena z obecné *normativistické doktríny* o povaze jazykové komunikace – z teze, že komunikace a jazyk jako její nástroj jsou svou nejvlastnější podstatou normativní. Mým východiskem je konstatování, že intencionální sémantika a intencionálně založené definice typů mluvních aktů narážejí na vážné problémy – a přesvědčení, že tyto problémy odpadnou, nahradíme-li definice uvalující na mluvčího intencionální podmínky definicemi vymezujícími normativní důsledky jeho promluv. To nesmí zpochybnit nebo odsunout do pozadí fakt, že i jazyková komunikace

²⁵ Srov. Akeel BILGRAMI, „Norms and Meaning.“ In: STOECKER, R. (ed.), *Reflecting Davidson*. Berlin – New York: de Gruyter 1993, s. 121–144; Kathrin GLUER, „Dreams and Nightmares: Conventions, Norms and Meaning in Davidson's Philosophy of Language.“ In: KOŘÁTKO, P. – PAGIN, P. – SEGAL, G. (eds.), *Interpreting Davidson*. Stanford: CSLI 2001, s. 53–74.

²⁶ „Our famously obscured old friends, the rules of language, renamed.“ (LEWIS, *Languages and Language*, s. 179).

²⁷ „A regularity accompanied and sustained by a special kind of a system of beliefs and desires.“ *Ibid.* Český překlad Lewisovy definice se stručným výkladem Lewisovy teorie konvence viz KOŘÁTKO, *Interpretace a subjektivita*, s. 438–442.

²⁸ Sémantika se podle Grice omezuje na oblast doslovných významů, zatímco nepřímé významy spadají do sféry pragmatiky. Pro Griceovu teorii implikatur viz Paul GRICE, „Logic and Conversation.“ In: Paul GRICE, *Studies in the Ways of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1989, s. 22–40.

je sférou jednání, jehož aktéři sledují určité záměry na pozadí určitých přesvědčení, preferencí, obav a dalších postojů. Komunikativní záměry mluvčích a jejich identifikace v rámci interpretace promluv jsou základní faktory konstituce *významů promluv*; a jak jsme viděli, také konvenční fixace *významů výrazů jako typů* má intentencionální základ – přijmeme-li nejvlivnější (Lewisovu) definici konvence. Jsem přesvědčen, že filosofie jazyka nemá jinou možnost než sledovat (pokud možno bez doktrinálně založených omezení) intencionální, normativní, konvenční a strukturní parametry jazykové komunikace a jazyka jako jejího nástroje. Intencionalistická, normativistická, strukturalistická nebo jakákoli jiná redukce může vyústit v elegantní, instrumentálně dobře zvládnuté teorii, ale vzdálí nás od *věci samé* – má-li jí být reálné komunikativní jednání a jazyk, jímž skutečně mluvíme.